

УДК 911.3

Олексій Гнатюк

УРБАНОНІМИ МІСТ УКРАЇНИ ЯК МАРКЕР ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НАСЕЛЕННЯ

Запропоновано методику використання урбанонімів міст у якості маркерів територіальної ідентичності населення, зокрема шляхи виявлення характеристичних урбанонімів на загальнонаціональному, макрорегіональному, регіональному та локальному рівнях в межах території України. Розкрито специфіку формування множини урбанонімів поселення. Виявлено регіональні відмінності структури урбанонімів міст України та показано їх зв'язок з місцевою географічною специфікою. Виокремлено кластери міст України за структурою характеристичних урбанонімів, наведено їх основні параметри.

Ключові слова: територіальна ідентичність, маркери територіальної ідентичності, урбаноніми, місцева географічна специфіка.

Алексей Гнатюк. УРБАНОНИМЫ ГОРОДОВ УКРАИНЫ КАК МАРКЕР ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ. Предложена методика использования урбанонимов городов в качестве маркеров территориальной идентичности населения, в частности, путем выявления характеристических урбанонимов на общенациональном, макро-региональном, региональном и локальном уровнях в пределах территории Украины. Раскрыта специфика формирования множеств урбанонимов населенного пункта. Выявлены региональные различия структуры урбанонимов городов Украины и показана их связь с местной географической спецификой. Выделены кластеры городов Украины по структуре характеристических урбанонимов, приведены их основные параметры.

Ключевые слова: территориальная идентичность, маркеры территориальной идентичности, урбаноним, местная географическая специфика.

Olexiy Gnatiuk. URBAN PLACE-NAMES OF UKRAINIAN CITIES AS A TERRITORIAL IDENTITY MARKER. The technique of urban place-names use as a marker of territorial identity is proposed, in particular the approaches to identify the characteristic urban place-names at the national, macro-regional, regional and local levels within the territory of Ukraine. The specificity of urban place-name set development within the settlement is revealed. Regional differences in the structure of urban place-names of Ukrainian cities have been found and the connection of such differences with local geographical specificity has been displayed. The spatial clusters of Ukrainian cities are distinguished regarding the structure of characteristics urban place-names. The main parameters of such clusters are shown.

Keywords: territorial identity, territorial identity markers, urban place-names, local geographic specificity.

Актуальність дослідження. Сприйняття населенням просторових, історичних, культурних, господарських особливостей території свого проживання визначає характер його діяльності щодо власного регіону [7]. Без глибокого розуміння процесів територіальної ідентифікації та пов'язаного з нею явища місцевого патріотизму неможливо сформувати ефективну стратегію регіональної політики в Україні та регіонального розвитку окремих територій, досягти суспільної єдності на національному рівні за рахунок збереження культурного, господарського, природного різноманіття окремих територій.

Дослідження територіальної ідентичності передбачає застосування кількох методологічних підходів. Один із них ґрунтується на опосередкованому дослідженні виявів ментальних уявлень мешканців у соціо-культурному просторі, так званих маркерів. Серед таких маркерів вагоме місце посідають назви елементів розселенської мережі (ЕРМ) поселень, тобто вулиць, площ, провулків, бульварів тощо. У подальшому у тексті публікації будемо називати такі назви ЕРМ урбанонімами, пам'ятаючи при цьому про існування й інших типів урбанонімів (наприклад, назв районів, мікрорайонів тощо).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вперше у науковий обіг поняття маркера регіональної ідентичності вводить Ю. Єсіна, визначаючи його як найбільш яскраву ознаку, що протиставляє регіон культурному центру країни зсередини (з точки зору населення регіону) та ззовні (з точки зору представників культурного центра) [2, с. 14]. Теоретичне обґрунтування використання пам'ятних знаків

на честь відомих місцевих особистостей і подій як маркерів територіальної ідентичності здійснив Р. Комаров [3]. На основі вивчення етимології назв графств (округів) США С. Павлюку вдалося виявити 113 «північних» та 78 «південних» одиниць АТУ, названих на честь героїв Громадянської війни [5]. Автором було проведено дослідження назв підприємств та організацій України як маркерів субетнічної ідентичності населення, що мало позитивні результати [4].

Мета та завдання дослідження. Метою даного дослідження була розробка методики вивчення урбанонімів міст України як маркерів територіальної ідентичності населення. Для досягнення мети було поставлено наступні завдання:

1. Створення моделі формування множини урбанонімів поселення.
2. Визначення урбанонімів, які вказують на територіальну ідентичність населення на різних ієрархічних рівнях, зокрема субетнічну та регіональну (рівні ідентичності вказано за працею автора: [1]).
3. Виокремлення кластерів міст України за структурою урбанонімів та регіональною ідентичністю населення.

Виклад основного матеріалу. Вихідна гіпотеза полягала в існуванні урбанонімів, які є віддзеркаленням територіальної ідентичності населення на різних ієрархічних рівнях. Виявлення таких урбанонімів дозволяє характеризувати ту чи іншу ідентичність, визначати силу її прояву та географічний ареал її поширення.

На першому етапі дослідження було створено базу урбанонімів для 43-х міст України. Міста обиралися за принципом: 1. якомога повнішого охоп-

лення усієї території України; та 2. якомога більшої кількості елементів розселенської мережі (відповідно, більшої кількості урбанонімів), яка приблизно корелює із кількістю населення міста. Друга умова вагома з точки зору репрезентативності множини урбанонімів, оскільки остання формується за вірогіднішим принципом (описаний нижче). Тому було відібрано практично усі найбільші міста України, зокрема усі обласні центри.

Оскільки для потреб дослідження важливими є не стільки самі назви, а їх семантичне навантаження, урбаноніми вносились до бази даних за принципом єдності денотата, тобто особи, події, явища тощо, на яке вказує даний урбанонім. Так, якщо в певному місті існують одночасно вулиця Пушкіна та вулиця Пушкінська, до бази даних вносились лише одна, конвенційна форма (напр. «Пушкіна»), оскільки денотатом обох цих назв є одна й та сама особа – російський поет і письменник О. С. Пушкін. У даному випадку ми маємо різну граматичну форму з однако-вим денотатом. Аналогічні дії вчинялись при багатократному повторенні урбанонімів з різним порядковим номером, але однако-вим денотатом (напр. 1-ий, 2-ий, 3-ій тощо провулки Д. Нечая у базі даних фіксувались лише один раз – як «Д. Нечая»). Не відбувалось розрізнення елементів розселенської мережі за типом (вулиць, площ, провулків, тупиків, узвозів тощо), тому наявність у місті, наприклад, майдану Незалежності і вулиці Незалежності призводило до фіксації в базі даних лише одного урбаноніма, з денотатом «Незалежність України».

У випадку, коли зовні подібні за формою урбаноніми мають різні денотати (напр., вулиця Повстанська, названа на честь повстанського руху гайдамаків, та вулиця Повстання, названа на честь подій на броненосці «Потьомкін» у 1905 році), вони фіксувались як два різних урбаноніми і займали два окремі рядки у базі даних.

Одним з інструментів визначення регіональних відмінностей структури урбанонімів міст України слугувала побудова таблиць парних коефіцієнтів міжміської кореляції. Фактичний коефіцієнт міжміської кореляції визначався як перекриття множин урбанонімів для кожної пари залучених до аналізу міст, і являє собою відношення кількості урбанонімів, спільних для двох міст, до сумарної кількості урбанонімів у цих двох містах:

$$K = \theta_{ab}/(Na+Nb), \quad (1)$$

де Na та Nb – кількості урбанонімів для міст A і B , θ_{ab} – кількість урбанонімів, що є спільними для міст A і B

При розрахунках за даною формулою виникає проблема наступного характеру. При визначенні коефіцієнта міжміської кореляції малого міста з великим реальне значення перекриття їх множин урбанонімів виявляється заниженим через диспропорцію елементів розселенської мережі. Тому було запропоновано умовно збільшити кількість урбанонімів меншого міста до кількості великого при збереженні пропорції θ_{ab}/Nb , і визначити виправлений коефіцієнт міжміської кореляції для нової пари міст. При цьому формула (1) набула вигляду:

$$K_{\text{випр1}} = \Theta/(2Na - \Theta), \quad (2)$$

$$\text{де } \Theta = \theta_{ab} \cdot Na/Nb, \quad Na > Nb$$

Потрібно зазначити, що і виправлений коефіцієнт міжміської кореляції K показує лише фактичне, але не потенціальне перекриття множин урбанонімів міст внаслідок механізму формування останніх. Нами передбачалось, що формування множини урбанонімів має стохастичний (вірогідніший) характер. У загальній множині урбанонімів міста є певна частка урбанонімів загальнонаціонального рівня, певна частка урбанонімів регіонального рівня та певна частка урбанонімів локального рівня. У залежності від загальної кількості урбанонімів у місті співвідношення між даними групами можуть змінюватися за певними законами. Для конкретно визначеного міста існує певна кількість елементів розселенської мережі, і відповідні кількості «вакансій» для урбанонімів загальнонаціональних назв, які потенційно можуть бути використані у містах країни, зокрема і даному місті. В силу специфіки даного міста існують і певні кількості релевантних урбанонімів, якими можуть заповнюватися у даному місті «вакансії» регіонального та локального рівнів. В межах кожної такої групи заповнення «вакансій» відбувається шляхом випадкового вибору урбаноніма із відповідної релевантної групи.

В результаті, для двох міст, що теоретично перебувають в однакових суспільно-географічних умовах і мають однакові релевантні групи урбанонімів, реальні пропорції перекриття множин урбанонімів та коефіцієнти міжміської кореляції можуть відрізнятися у залежності від розміру міст. У випадку невеликої кількості елементів розселенської мережі існує невелика кількість «вакансій», тому вірогідність співпадиння множин урбанонімів є невеликою, а коефіцієнт міжміської кореляції ймовірно буде низьким. Якщо кількість «вакансій» дорівнює або перевищує кількість релевантних урбанонімів, даний коефіцієнт наближається до одиниці (у реальності кількість релевантних урбанонімів є дуже великою і потенційно нескінченною, оскільки існує нескінченна кількість назв, пов'язаних з тими чи іншими країною, регіоном чи поселенням).

Частково виправити дану неспіврозмірність при порівнянні одного визначеного міста з іншими містами дозволяє ділення виправленого коефіцієнта на співвідношення кількості урбанонімів у містах порівняння. Тоді формула (2) отримує остаточний вигляд:

$$K_{\text{випр2}} = \theta_{ab}/(2Na - \Theta), \quad (3)$$

$$\text{де } \Theta = \theta_{ab} \cdot Na/Nb, \quad Na > Nb$$

Наведене явище «дискримінації» малих міст відносно великих пояснює необхідність залучати до математичного аналізу якомога більших міст з приблизно однаковою кількістю урбанонімів, враховувати дане явище при аналізі результатів кореляції, а також вказує на необхідність доповнення математичних методів обґрунтуванням виділених кластерів із опорою не лише на кількісні, але й на якісні ознаки.

Подальший опис методики вимагає невеликого екскурсу в історію першої спроби автора виокремити кластери міст за коефіцієнтами міжміської кореляції. Так, спочатку було обраховано міжміські кореляції при врахуванні абсолютно всіх урбаноні-

мів, наявних у базі даних. При цьому чітко виділяється дві групи міст: 1. Міста на територіях Західної України, що увійшли до складу СРСР не раніше 1939 року; 2. Міста решти території України, що перебувала у складі СРСР з 1922 року.

Отримана диференціація є відображенням межі між переважною частиною території України, де радянські ідеологічні назви досі є пануючими у структурі урбанонімів, та Західною Україною, де після здобуття Україною незалежності було перейменовано практично усі такі ЕРМ. Для методики дослідження суттєвим тут є те, що аналіз міжміських кореляцій з урахуванням усіх урбанонімів не дозволив виділити дрібніші групи міст як по одну, так і по іншу сторону межі між Західною Україною та рештою території України. Причиною цього стала вагомості частка загальнопоширених урбанонімів (в першу чергу радянських ідеологічних назв) у містах. Їх загальний фон та хаотичні кореляції між ними приховують суттєві регіональні відмінності. Тому постало завдання елімінації загальнопоширених урбанонімів.

Дане завдання вирішувалося в три етапи і було тісно пов'язане із визначенням урбанонімів, дотичних до національного рівня ідентичності. На першому етапі усі 43 міста було розподілено між 9-ма суспільно-географічними районами за схемою М. Пістуна [6]. Після цього відбувалась елімінація усіх урбанонімів, які були присутні щонайменше в одному місті в межах кожного суспільно-географічного району. Такі урбаноніми вважались загальнопоширеними урбанонімами I-ого типу і визнавалися такими, що виявляють національну ідентичність населення України в силу своєї надрегіональності, поширеності в усіх кутках нашої держави.

На другому етапі відбувалась аналогічна елімінація серед урбанонімів, що залишилися після першого етапу, але із відкиданням території Карпатського та Північно-Західного суспільно-географічних районів. Якщо на першому етапі визначались і відсіювались типові загальноукраїнські назви ЕРМ, то на другому – переважно радянські, залишені у спадок від СРСР, які здебільшого не мають нічого спільного ні з українською географією та історією в цілому, ні з регіональними та локальними особливостями. Такі урбаноніми вважались загальнопоширеними урбанонімами II-ого типу.

На третьому етапі було відкинуто урбаноніми, що фіксувалися у понад 7-ми залучених до аналізу містах. Таким чином, було еліміновано не лише явно загальнопоширені назви, але й такі, що лише мають тенденцію до поширення по всій території країни, але із означених вище стохастичних причин відсутні у певних суспільно-географічних районах та, як правило, не пов'язані з регіональними історико-культурними відмінностями.

Після вказаних трьох елімінацій залишилися урбаноніми з характерними просторовими відмінностями у поширенні, присутні у щонайбільше семи із 43-х обраних міст. Саме для таких урбанонімів, що залишилися після трьох елімінацій, і здійснювалося обчислення коефіцієнтів міжміської кореляції. На основі аналізу отриманої таблиці кореляцій, за найбільшими значеннями кореляцій та характером кореляції

множин урбанонімів міста з іншими містами в цілому визначалися кластери та групи кластерів міст України. Після цього математично визначені кластери параметризувалися та отримували якісну характеристику, для чого вивчалися ті урбаноніми, які виявилися спільними для міст кластера. Ці урбаноніми отримали назву характеристичних для даного кластера. За можливістю, встановлювались ядра кластерів. У якості ядра визначалося місто а) де спостерігалось найбільше характеристичних урбанонімів; б) для якого отримали найвищі КМК з усіма іншими містами кластера, тоді як між іншими містами даного кластера спостерігаються дещо нижчі КМК.

Кількісні параметри кластерів розраховувались наступним чином. Нехай у певному кластері є n міст та U характеристичних урбанонімів. Тоді урбаномограма для цього кластера виглядатиме таким чином:

$U_n:U_{n-1}:\dots:U_3:U_2$, де U – кількість характеристичних урбанонімів, що спостерігаються в позначеній індексом кількості міст кластера.

Коефіцієнт зв'язності розраховується так:

$$K_{зв} = U_n \cdot n/n + U_{n-1} \cdot (n-1)/n + \dots + U_3 \cdot 3/n$$

Частка незв'язаних характеристичних урбанонімів визначається так:

$$Ч_{незв} = U_2/U.$$

Чим більша кількість характеристичних урбанонімів і чим більшим є коефіцієнт зв'язності, тим виразнішим, сформованим та обґрунтованим є кластер, що розглядається. При цьому кількість характеристичних урбанонімів вказує на потужність історико-культурного підґрунтя, яке висвітлене через посередництво урбанонімів (репрезентованість кластера), а коефіцієнт зв'язності враховує ступінь представленості кожного характеристичного урбаноніма у містах кластера, і досягає високих значень, коли багато характеристичних урбанонімів присутні у багатьох містах, а не лише в окремих парах міст (внутрішня консолідованість кластера). Урбаномограма показує деталізований розподіл характеристичних урбанонімів за їх поширенням у містах кластера, проте саме за допомогою коефіцієнта зв'язності можна порівнювати ступінь сформованості різних кластерів. Частка ж незв'язаних характеристичних урбанонімів показує відсоток тих характеристичних урбанонімів, які наявні лише у 2-х містах даного кластера. Тому, вони можуть бути й випадковими, не характеристичними для цього кластера, і лише семантичний аналіз може остаточно підтвердити чи спростувати їх характеристичність, від чого може залежати й об'єктивність існування даного кластера взагалі.

Також було здійснено підрахунок кількості спільних характеристичних урбанонімів у різних кластерах та їх частки від загальної кількості характеристичних урбанонімів у кожній парі кластерів. Метою даної процедури було додаткове обґрунтування груп кластерів на основі суттєвих ознак їх подібності.

Детальні практичні результати дослідження, проведеного за вказаною методикою, будуть представлені у подальших публікаціях. Тут коротко наведемо лише короткі результати:

1. Виявлено 118 загальнопоширених урбанонімів

німів I-ого типу. Серед них значну частину (понад 34%) складають такі, які безпосередньо з Україною не пов'язані, але натомість мають відношення до російської історії, культури, науки. Семантичний характер немеморіальних урбанонімів свідчить про глибоку зануреність української ментальності у природу та її красу, шанування затишку, сільської ідилії, відображає базові особливості сприйняття простору жителями України.

2. Після елімінації загальнопоширених урбанонімів I типу було виявлено 72 загальнопоширених урбаноніми II типу (переважно радянські ідеологічні назви).

3. Унікальність структури урбанонімів зростає по мірі а) зменшення радянзації назв ЕРМ з південного сходу на південний захід; б) зменшення рівня індустріалізації міст; а також в) в присутності унікального місцевого історико-культурного середовища.

4. За співвідношеннями КМК при порівнянні різних міст та їх груп було виділено 11 кластерів міст України за регіональними особливостями структури урбанонімів. При аналізі КМК міст з різних кластерів та характеристичних урбанонімів різних кластерів виявилось, що ці 11 кластерів можна

об'єднати в три групи: західну, центральну та південно-східну. До складу Західної групи увійшли Галицько-Волинський, Подільський, Буковинський та Закарпатський кластери; до складу Центральної – Житомирський, Наддніпрянський, Чернігово-Сіверський, Полтавський; до складу Східної – Донецько-Придніпровський, Причорноморський, Кримський.

Висновки. Запропонована методика дослідження територіальної ідентичності населення показала свою ефективність. Виявлено значну кількість регіональних та локальних урбанонімів, денотати яких пов'язані із місцевою історико-культурною спадщиною та самосвідомістю населення. Ці урбаноніми вказують на місцеві типи господарської діяльності, характеризують процес природокористування, ілюструють найбільш вагомі для населення об'єкти фізико-географічної та суспільно-географічної природи, характеризують ідеологічний, політичний, культурний вибір населення, характеризують місцевих видатних особистостей тощо. Продуктивним напрямком є пошук та апробація інших маркерів територіальної ідентичності населення у процесі подальших досліджень.

Список використаних джерел:

1. Hnatyuk O.M. *Iyerarkhichna strukturovanist prostorovoyi identychnosti naseleण्या Ukrayiny // Ekonomichna ta socialna geografiya: naukovyj zbirnyk. – 2012. – Vyp. 2 (65). – S. 242-250.*
2. Yesina Yu.G. *Pokazateli identychnosti v regionalnoy kulture Francii (Vandeya, Russilyon): avtoref. dis....kand. kulturol. nauk: 24.00.01; – Moskwa, 2011. – 21 s.*
3. Komarov R. *Heroy ta pamyatnyk heroyu yak faktory identychnosti: pryklad Donetska // Skhid-Zakhid: Istoryko-kulturolohichnyj zbirnyk. – 2008. – Vyp. 9–10. – S. 91–99.*
4. Melnychuk A.L., Hnatyuk O.M. *Nazvy pidpryemstv ta organizacij yak marker suspilno-geografichnykh procesiv // Ukrayina: geografiya ciley ta mozhlyvostey. Zbirnyk nauk. prats. – K.: FOP «Lysenko M.M.», 2012. – T. II. – S. 165-169.*
5. Pavlyuk S.G. *Tradicionnye i istoricheskiye rayony kak forma territorialnoy samoorganizacii obshchestva: (na primere SSHA i Rossii): avtoref. dis.... kand. geogr. nauk: 25.00.24; Mosk. gos. un-t im. M.V. Lomonosova, geogr. fak. – Moskva, 2007. – 26 s.*
6. Pistun M.D. *Osnovy teorii suspilnoyi geografiyi. Navchalnyj posibnyk. – K.: «Vyshcha shkola», 1996. – 231 s.*
7. Brookfield H. *On the environment as perceived // Progress in Geography. -1969. - Vol. 1. – P. 51-80.*

Summary

Olexiy Gnatiuk. URBAN PLACE-NAMES OF UKRAINIAN CITIES AS A TERRITORIAL IDENTITY MARKER.

The study of territorial identity involves the application of several methodological approaches. One of them is based on the study of indirect manifestations of the residents' mental representations in the socio-cultural space, the so-called markers. Place-names of streets, squares etc. within the settlements occupy an important place among these markers. The aim of this study was to develop a method to investigate urban place-names of Ukrainian cities as markers of territorial identity. The initial hypothesis implied the existence of urban place-names reflecting territorial identity at different hierarchical levels. Detection of such place-names allows characterizing strength, content and geographical area of particular identity.

At the first phase of this study the database of urban place-names of Ukrainian cities was created. Urban place-names were input to the database on the principle of referent unity. Pair correlation coefficients between the urban place-name structures in different cities were applied to determinate the regional differences.

The task of common urban place-names elimination appeared due to the significant proportion of ideologically colored place-names of Soviet origin. This problem was solved in three stages. The calculation of correlation coefficients was carried out for urban place-names remaining after three eliminations. In calculating these coefficients we supposed that the formation of urban place-names set in particular city has a stochastic (probabilistic) character. Clusters and groups of clusters of Ukrainian cities were distinguished analyzing the obtained correlation table. Then defined clusters obtained their mathematical parameters and received qualitative characteristics.

Keywords: territorial identity, territorial identity markers, urban place-names, local geographic specificity.